

الگوی مواجهه با پیامدهای خارجی منفی اقتصادی آلودگی هوای شهر تهران بر اساس موازین اسلامی^۱

عطیه شفیعی^۲

حسن سبحانی^۳

(تاریخ دریافت ۱۴۰۰/۸/۲۶ - تاریخ تصویب ۱۴۰۱/۲/۱۰)

نوع مقاله: علمی پژوهشی

چکیده

پیامد های خارجی منفی اقتصادی ناشی از فعالیت های بنگاه های اقتصادی و وسایل نقلیه موتوری است که به صورت مستقیم و غیر مستقیم آلودگی را انتشار داده و عاملان آن عمدتاً درصدد جبران این پیامدها بر نمی آیند. دین اسلام بر اساس قواعدی مخالفت جدی خود را با آسیب رساندن به محیط و جبران نکردن آن ابراز نموده است. این مطالعه به بررسی نحوه مواجهه دین اسلام با آثار خارجی منفی اقتصادی می پردازد. روش تحقیق کیفی داده بنیاد بوده و به کمک نمونه گیری غیر تصادفی ۱۵ نفره از مدیران و کارکنان دولتی و شهرداری تهران و نخبگان اقتصاد اسلامی و انجام مصاحبه ی دقیق با آنها صورت گرفته است. براساس نتایج الگو، کارایی آموزه های اقتصادی اسلام در جهت بهبود مشکلات ناشی از پیامدهای خارجی اقتصادی، وابسته به ارتقاء جایگاه اقتصاد محیط زیست بوده و پس از انجام این مهم است که می توان به کمک عوامل زمینه ای، مداخله گر و توسعه ای متوازن، الگوی محیط زیستی اسلامی را تجربه نمود.

۱ -مقاله حاضر برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد رشته اقتصاد اسلامی دانشگاه تهران است.

۲ -دانشجوی دکتری اقتصاد بین الملل-مالی، دانشکده اقتصاد، دانشگاه علامه طباطبائی (ره)، ایران.

۳ -استاد، دکتری علوم اقتصادی، دانشکده اقتصاد، دانشگاه تهران، ایران. (نویسنده مسئول) sobhanihs@ut.ac.ir

واژگان کلیدی: پیامدهای خارجی اقتصادی، اقتصاد اسلامی، آلودگی شهر تهران، نظریه داده بنیاد

(۱) - مقدمه

اهمیت حفظ و مراقبت از محیط زیست بر کسی پوشیده نیست. با توجه به حدیثی از پیامبر اکرم (ص) که میفرماید: «تَحْفَظُوا مِنَ الْأَرْضِ فَإِنَّهَا أُمَّكُمْ» که در آن زمین را مادر انسان معرفی کرده اند. (طبرسی، مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۲۶). این گونه استنباط میشود که محیط زیست به عنوان جایگاهی که همه نسل های بشری نیازمند بهره برداری و استفاده از آن هستند عامل بسیار مهمی در حیات مادی انسان ها بوده و از آن جا که لازمه رشد موجودات می باشد، باید به طور دقیق مورد بررسی قرار گیرد. پیامدهای منفی که به واسطه ی عملکرد برخی از بنگاه ها و مراکز متعدد ممکن است ایجاد شده و آلودگی هوا را ایجاد کرده و محیط زیست را دچار نوساناتی گرداند و با توجه به اینکه این امکان وجود دارد که این نوسانات جبران نگردد و همچنین حقی که به دلیل رخداد این عملکرد ضایع گردد از جمله مباحث مهمی است که شاید کمتر مورد توجه قرار گیرد. توجه دین اسلام به بحث محیط زیست و جبران خسارات ناشی از محیط زیست یا تخریب آن مساله ی مهمی است که مطرح شده و این سوال را ایجاد میکند که این خسارات از نظر اسلام باید چگونه و توسط چه کسانی جبران شوند. برای آنکه بتوانیم به راهکاری منطقی و مناسب در جهت اجرای موازین شرعی برای بهبود آلودگی هوای شهر تهران و جبران پیامدهای خارجی منفی ناشی از آن دست یابیم به کمک مصاحبه با افرادی که در زمینه های محیط زیستی، اسلامی و در امور مربوطه مشغول به فعالیت هستند، سعی در ارائه ی مدلی منطقی و کاربردی خواهیم داشت.

(۲) - تصریح مساله های تحقیق

(۱) آیا در اسلام قواعدی درخصوص پیامدهای خارجی و راهکارهای جبران آن مطرح شده است؟

(۲) آیا در فعالیت های اقتصادی، موازین مورد نظر اسلام مورد رعایت قرار گرفته است؟

(۳) قواعد فقهی اسلام تا چه میزان بر جبران پیامدهای خارجی بنگاه های آلوده کننده محیط

زیست موثر بوده است؟

(۳) - پیشینه ی تحقیق

مطالعاتی که در زمینه ی پیامدهای خارجی اقتصادی و دیدگاه اسلام نسبت به آن انجام شده است همگی به کارایی اقتصاد اسلامی در جبران پیامدهای خارجی اقتصادی پرداخته اند اما با این وجود خط مشی مشخص و راهکاری جامع در این زمینه به ندرت دیده میشود. در ادامه پیشینه های داخلی و خارجی به اختصار مورد بررسی قرار میگیرند.

ردیف	نویسندگان	گفتار اصلی
۱	توحیدی نیا(۱۳۸۳)	مکتب اصالت فایده و بهینه پارتو مشکلات زیادی را ایجاد کرده که از آن جمله می توان به ایجاد اثرات خارجی منفی زیست محیطی، توسعه ناپایدار و تضييع حقوق و ارزشهای انسانی اشاره کرد. بنابراین می توان آن را از مهمترین عوامل ایجاد اثرات خارجی منفی زیست محیطی به حساب آورد. با توجه به اینکه راهکارهای اقتصادی رایج که به منظور جلوگیری از ایجاد لطمات زیست محیطی مورد استفاده قرار می گیرد، برای مبارزه با نابودی منابع طبیعی و تخریب محیط زیست به تنهایی کافی نیستند؛ اجرای مبانی ارزشی نظام اقتصادی اسلام در جامعه می تواند با کاهش اثرات خارجی منفی زیست محیطی و تحقق توسعه پایدار و استیفای حقوق انسانی بستر مناسبی را برای محافظت از منابع طبیعی و محیط زیست فراهم کند.
۲	فراهانی فرد(۱۳۸۵)	ظهور و گسترش بحران های زیست محیطی که دامنه آن افزون بر انسان، جانوران و گیاهان را نیز در بر گرفته است یکی از ابعاد مهم توجه به این مساله نگاه از منظر دینی است که دو دیدگاه وجود دارد. عده ای بحران حاضر را ناشی از فاصله گرفتن از آموزه های ادیان دانسته و راه حل را در افزایش زمینه های تربیت دینی و اخلاقی می دانند. عده ای دیگر با نگاه سکولار و با اتخاذ موضعی متضاد مشکل را در آموزه های دینی جسته، و آن ها را در بحران مؤثر دانسته اند. دل بستگی نداشتن به دنیا، مسلط شدن بر طبیعت از جانب خداوند و تجویز استفاده بدون حد از منابع طبیعی از مواردی است که به اعتقاد اینان، سبب ناپایداری توسعه شده است. در نگاه ادیان و به ویژه اسلام، منابع طبیعی و سایر مواهب خداوند برای استفاده همگان آفریده شده است و محیط زیست مورد احترام شریعت قرار دارد و با تقویت مبانی دینی فردی و نهادهای اجتماعی مانند امر به معروف و نهی از منکر محیط زیست حفظ خواهد شد.
۳	مصباحی مقدم و دیگران ۱۳۸۹	اگر امکان تعیین میزان اثرات خارجی وجود نداشته باشد یا افراد متضرر قابل شناسایی نباشند، چنین استفاده ای از نظر اسلام منع شده است. اگر امکان تشخیص این ضرر هم وجود داشته باشد، تنها به شرط جبران زیان افراد متضرر بهره برداری بلامانع است. که البته پیشگیری بهتر از درمان است
۴	ابراهیمی سالاری و دیگران (۱۳۹۲)	سیاست های زیست محیطی در اجرا محتاج حمایت های فرهنگ دینی و اخلاقی هستند که زیر بنای حفاظت های محیطی است با اجرای مبانی ارزشی اسلام میتوان زمینه تحقق توسعه ی پایدار و استیفای حقوق انسانی را ایجاد نمود و بستر مناسبی برای محافظت منابع طبیعی و محیط زیست فراهم کرد

گفتار اصلی	نویسندگان	ردیف
<p>چون در فرایند تولید و مصرف ایجاد آلودگی غیرقابل اجتناب است به صورت هزینه بر کسانی تحمیل میشود که به طور مستقیم در معاملات مربوط به تولید و مصرف حضور ندارند، یک عامل بیرونی منفی محسوب میشود. در جریان تولید و مصرف کالاها و خدمات، کالاهای بد هم تولید میشوند. کارخانه فولاد علاوه بر فولاد دود هم تولید میکند. کارخانه های تولید کننده غذا، زوائد شیمیایی هم تولید میکنند. در همه ی این موارد تکنولوژی تولید و مصرف به طور خودکار آلودگی ایجاد میکند. در دنیای واقعی تنها تعداد اندکی از فعالیت های انسانی دارای عامل بیرونی منفی نیست. اگر عامل بیرونی منفی توسط تولیدکنندگان و مصرف کنندگان مستقیم درونی نشود موجب انحراف سطح تولید از مقدار بهینه آن میشود. بنابراین منطق اقتصاد حکم میکند که به گونه ای آلودگی محدود شود.</p>	<p>شاکری (۱۳۹۳)</p>	<p>۵</p>
<p>پیگو بر نقش دولت در حل مسئله تأثیرات خارجی تأکید نمود، ولی پس از وی رویکردهای بازارمحور به نظریه حاکم در این خصوص بدل گردید. رونالد کوز بر اساس نظریه بازار، با تأکید بر نقش هزینه های مبادله و در فرض صفر بودن آن، بر عدم لزوم دخالت دولت در دستیابی به نتیجه مطلوب اقتصادی اصرار ورزید و پس از وی کالابرسی و ملامد با استفاده از مدل کوز، رویکرد مالکیت - مسئولیت را مطرح کردند. در نظام کامن لای نیز ردهای رویکردهای بازارمحور در قالب نظریه مزاحمت و تجاوز به چشم می خورد. آنچه در نگاه نخست به ذهن خطور می کند، این است که راه های حل مسئله تأثیرات خارجی که در نظام کامن لای مطرح شده است، در چارچوب نظام حقوقی ایران چندان قابل اجرا نیست.</p>	<p>یثربی و رضاپور آکردی (۱۳۹۶)</p>	<p>۶</p>
<p>آثار خارجی را به دو صورت اقتباس چارچوب مفهومی از اقتصاد متعارف و طرح اصطلاحی نو متناسب با ساختار ویژه تخصیص بهینه اسلامی می توان وارد اقتصاد اسلامی کرد. در حالی که روش اول با مشکلات و محدودیت هایی روبروست؛ روش دوم می تواند زمینه نظریه پرازی اصل در اقتصاد اسلامی را فراهم کند</p>	<p>کرمی و گودرزی (۱۳۹۶)</p>	<p>۷</p>
<p>برای حل بحران های زیست محیطی، باید فراتر از تحلیل های مادی گرایانه، تقلیل گرایانه و مطلوبیت گرایانه رفت. چنین رویکردی میتواند شان واقعی طبیعت را احیا کند و زمینه ساز حل ریشه ای بحران های زیست محیطی باشد</p>	<p>رعنائی، (۱۳۹۸)</p>	<p>۸</p>
<p>از آنجا که خداوند خالق و مالک و هادی خلقت است برای رشد هر موجودی، ظرفیت و مسیر مشخصی را در نظر دارد، لذا باید شیوه بهره مندی از مواهب الهی را در رهنمودهای وحیانی جستجو کرد. طبق قانون الهی، انسان اشرف مخلوقات و توان تسخیر موجودات را دارد ولی متأسفانه در اثر نادانی و هواپرستی در حال نابود کردن طبیعت است. اخلاق محیط زیست، راه استفاده صحیح از طبیعت و کنترل مصرف را به ما نشان می دهد و می آموزد که چگونه با احترام گذاشتن و محبت کردن به طبیعت به عنوان آفریده شکرگف خدا می توانیم از منابع طبیعی آن در حد نیاز معقول بهره مند شویم و در مسیر آباد ساختن آن گام برداریم.</p>	<p>بنسون، (۲۰۱۴)</p>	<p>۹</p>
<p>اثر رشد اقتصاد سایه ای بر انتشار آلودگی را در چارچوب یک مدل نظری بررسی کردند. آنها یک مدل تعادلی با یک ساختار تولید عمودی که در آن یک کالای نهایی (مثل کفش چرمی) با استفاده از یک کالای واسطه ای مثل چرم تولید میشود را ارائه کردند و نشان دادند با توجه به شدت قوانین و نحوه اجرای آن، بخش سایه ای میتواند به عنوان یک منبع آلودگی محیط زیست مطرح باشد.</p>	<p>باکسی و بس، (۲۰۱۰).</p>	<p>۱۰</p>

(۴) - شهر تهران و نسبت آن با آلودگی هوا

کلان شهر ها و از جمله شهر تهران به ادله قابل ذکری که در این مقاله ضرورتی به بیان آن ها نیست دهه هاست که گرفتار معضل آلودگی هوا شده اند و از این حیث خسارات و مشکلات عظیمی را بر محیط زیست و از جمله زندگی و سلامتی مردم ساکن در آن و دیگران تحمیل می نمایند. به عنوان مثال تعداد بسیار زیاد وسایل نقلیه که ترکیب ناوگان شهری تهران را در سال ۱۳۹۲ تشکیل می داده است ۸۵ درصد از میزان کل الودگی تولیدی بالغ بر ۷۲۶ هزار تنی شهر تهران را به خود اختصاص داده است (شهبازی حسین، ۱۳۹۴).

مهمترین آلاینده های هوا که عبارت از اکسیدهای گوگرد (مثل دی اکسید گوگرد)، اکسیدهای نیتروژن (مثل دی اکسید نیتروژن)، اکسیدهای ازت، اکسید سرب، مونوکسید کربن، هیدروکربنها هستند آثار مخربی بر سلامت انسان دارند به نحوی که بانک جهانی در سال ۲۰۱۶ آلودگی هوا را به عنوان کشنده ترین نوع آلودگی و چهارمین عامل اصلی مرگ و میر زودرس در سراسر جهان اعلام کرده است. به عبارت دیگر در این سال بیش از شش میلیون مرگ و میر ناشی از سکنه مغزی، حملات قلبی، مشکلات ریوی و سرطان گزارش شده است (مرکز پژوهش ها، ۱۳۹۸).

استفاده از سوختهای فسیلی در وسایل نقلیه موتوری به نام اکسیدهای نیتروژن (موجب بیماریهای ریوی، سندره گلو و غیره می شود)، اکسیدهای ازت (موجب اختلالات بینایی، سوزش چشم، تشدید بیماریهای ریوی و غیره می شود)، اکسید سرب (که در اثر استفاده از بنزین سرب دار در موتور اتومبیل ها موجب بیماریهای ریوی می شود)، مونوکسید کربن (موجب ناراحتی های عصبی، اختلالات بینایی، بیماریهای مشی و عروسی و غیره می شود) موجب پخش آلاینده هایی می شوند.

هیدروکربن ها از جمله دیگر آلوده کننده های هوا می باشند که به علت فرار بود مواد نفتی و تبخیر آنها از پالایشگاهها و مخازن ذخیره مواد نفتی و نیز از مخازن سوخت وسایل نقلیه موتوری به مقدار زیاد وارد هوا می شوند و در نتیجه با اکسیدهای نیتروژن در مجاورت اشعه خورشید مواد آلوده کننده خطرناکی به نام دودمه بوجود می آورند که موجب تلفات جانی، حساسیت پوست و چشم می گردد. (مختاری ملک آبادی، ۱۳۹۱)

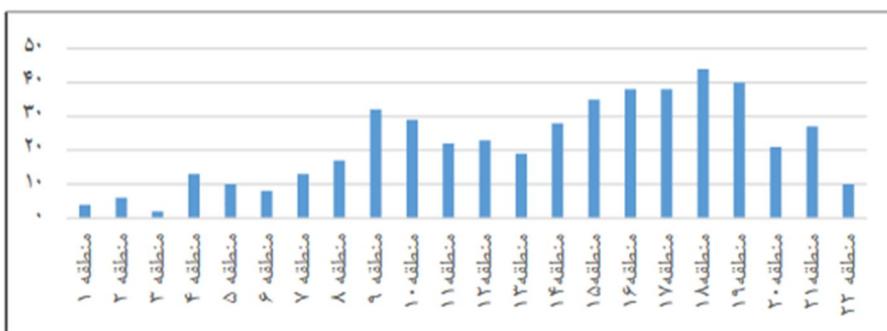
با توجه به این موارد است که بانک جهانی هزینه های اقتصادی مربوط به آلودگی هوا در شهر

تهران برای سال ۲۰۱۸ را حدود ۲.۶ میلیارد دلار برآورد کرده است و این در حالی است که معضلات و مشکلاتی نظیر کاهش بهره وری کشاورزی، کاهش کیفیت زندگی، و روزهای تعلیمی از دست رفته مدارس و دانشگاه ها و ... که معطوف به آلودگی هوای تهران بوده اند در این محاسبه وارد نشده است. (مرکز پژوهش‌ها، ۱۳۹۸)

از سوی دیگر با در نظر گرفتن اوضاع اجتماعی اقتصادی شهر تهران و توزیع چگونگی آلودگی هوا در آن به ادراکات دیگری در خصوص کارکرد آلاینده‌ها بر سلامتی و کیفیت زندگی مردم تهران می‌رسیم. کافی است

به نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل وضعیت اجتماعی و اقتصادی تهران (نمودار ذیل) توجه شود که نشان می‌دهد منطقه سه و هجده به ترتیب بالاترین و پایین‌ترین رتبه را از نظر وضعیت اجتماعی و اقتصادی دارا می‌باشند. منطبقاً امتیاز دهی مبتنی بر رتبه اجتماعی و اقتصادی چنین است که امتیاز کمتر را به رتبه ی بالاتر و امتیاز بیشتر را به رتبه ی پایین تر می‌دهد. به طوریکه امتیاز نهایی بالاتر نشانه آسیب پذیری منطقه و امتیاز نهایی پایین تر نشانه ی مرفه بودن منطقه از نظر رتبه اجتماعی و اقتصادی شهر تهران بوده است. بنابراین وضعیت اجتماعی و اقتصادی مناطق نوزده، هجده و بیست بسیار ضعیف و مناطق سه، دو، یک و شش بسیار خوب تشخیص داده شده است. (قربانی و دیگران، ۱۳۹۸)

وضعیت اجتماعی و اقتصادی مناطق تهران

تحقیقات به عمل آمده نشان دهنده بی عدالتی محیط زیستی در مناطق شهری تهران به واسطه توزیع ناعادلانه فضایی آلودگی هوا است؛ به طوری که گروه های آسیب پذیر و کمتر بهره مند

اجتماعی - اقتصادی بیشتر در معرض آلودگی هوا و صدا قرار دارند و بیشتر از سایر گروه های اجتماعی از اثرات بی عدالتی محیط زیست شهری رنج می برند؛ درحالی که گروه های توانمندتر از لحاظ وضعیت اجتماعی و اقتصادی سهم بیشتری در تولید آلودگی دارند و به واسطه وضعیت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کمتر از اثرات بد آلودگی هوا رنج می برند؛ (قربانی و دیگران، ۱۳۹۸)

با توجه به آنچه در خصوص آلودگی هوای تهران به اختصار آمد تا زمینه بحث را برای تامل در این سؤال فراهم نماید که به راستی راهکار ممانعت از آلودگی تقریباً غیر قابل جبران و یا حداقل پرهزینه هوای شهرها و از جمله کلان شهر تهران چیست؟ در ادامه بحث با استفاده از مبانی نظری مطروحه در علم اقتصاد و همچنین دیدگاه و نگرش اسلام به ضرورت جلوگیری از آلودگی هوا، مدل مفهومی مربوط به تحقیق استخراج و معرفی می شود.

(۵) - مبانی نظری پیامدهای اقتصادی

فرایند محبوب اسمیت که در ادبیات اقتصادی به دست نامری مشهور شده است، از یک نظم طبیعی حکایت دارد که انگیزه های خودخواهانه ی فردی را در بستر بازار رقابتی، به طور خودکار در جهت تامین منافع جمعی قرار میدهد در این فرایند، هر فرد بدون آنکه بخواهد یا حتی بداند، تنها با دنبال کردن منافع خود در حال تامین منافع اجتماعی نیز میباشد او تنها به فکر منافع خویش است و در این روند، همانند دیگر مواقع، توسط یک دست نامری هدایت میشود تا منفعتی ایجاد کند. افراد با دنبال کردن منافع خود، برای جامعه ثمربخش تر از زمانی هستند که واقعا به دنبال منفعت رسانیدن به جامعه می باشند (اسمیت، ۱۹۳۷).

آثار خارجی اقتصادی به وضعیتی گفته میشود که در آن بنگاه یا فرد فعالیتی را انجام می دهد که مستقیماً بر روی دیگران اثر (مثبت یا منفی) می گذارد، لیکن به ازاء آن پولی پرداخت یا دریافت نمی کند. (مدنی زاده، ۱۳۹۳)

اثرات خارجی به دو دسته تقسیم بندی می شوند: آثار خارجی منفی و آثار خارجی مثبت.

۳-۱- آثار خارجی مثبت^۱

آثار خارجی مثبت زمانی روی می‌دهد که یک فعالیت اقتصادی، منفعی را برای فرد یا افرادی به طور غیر اختیاری در بر داشته باشد، بدون اینکه از آن فرد یا افراد، بهایی دریافت شود. (زمان زاده، ۱۳۸۸)

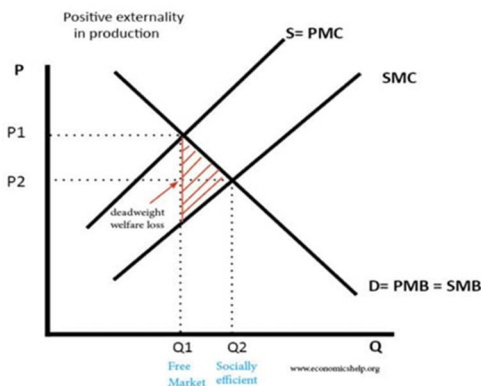
اکتشافات و اختراعات، آموزش و بهداشت از جمله آثار خارجی مثبت می‌باشد که در اقتصاد وجود دارد.

به صورت کلی می‌توان گفت که در چنین شرایطی منفعت نهایی جامعه MSB^2 که از مجموع منفعت نهایی شخصی MPB^3 و منفعت نهایی خارجی MEB^4 به دست می‌آید، بیشتر از منفعت نهایی شخص خواهد بود. (فرجی دیزجی، ۱۳۹۷)

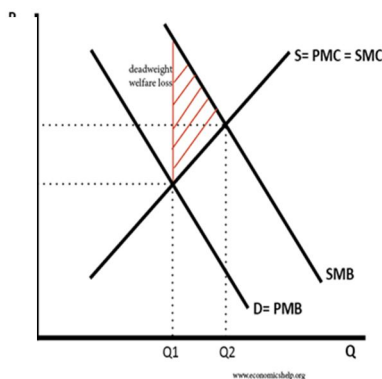
$$MSB = MPB + MEB$$

می‌توان گفت که آثار خارجی مثبت به دو دسته آثار خارجی مثبت در مصرف و آثار خارجی مثبت در تولید می‌شوند. در دو شکل زیر نمودار مربوط به این دو نوع مطرح شده است.

شکل ۱. پیامد خارجی مثبت در تولید

شکل ۲. پیامد خارجی مثبت در مصرف

- 1- Effects of internal factors
- 2- Marginal social benefit
- 3- Marginal private benefit
- 3- Marginal external benefit

۲-۳- آثار خارجی منفی^۱

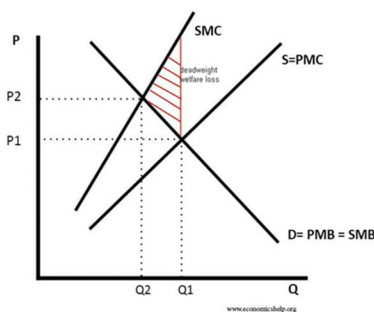
آثار خارجی منفی برعکس آثار مثبت بوده و ضرری را بدون آنکه درصدد جبران آن برآید و یا هزینه ای برای آن پردازد، ایجاد میکند. از جمله مهمترین آثار خارجی منفی بحث آلودگی میباشد که به واسطه ی تردد خودروها، فعالیت کارخانه ها، استفاده ی بی رویه از منابع طبیعی و ... ایجاد میگردد.

تحت چنین شرایطی هزینه نهایی اجتماعی^۲ MSC که از مجموع هزینه نهایی خصوصی^۳ MPC^۳ و هزینه نهایی خارجی^۴ MEC به دست میاید، بیشتر از هزینه نهایی خصوصی خواهد بود. (فرجی دیزجی، ۱۳۹۷)

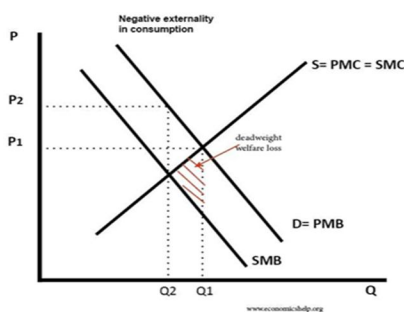
$$MSC = MPC + MEC$$

همانند آثار خارجی مثبت در این حالت نیز آثار خارجی منفی به دو دسته آثار خارجی منفی در مصرف و تولید تقسیم بندی میشوند. دو شکل زیر این دو حالت را به تصویر میکشد.

شکل ۳. پیامد خارجی منفی تولید

شکل ۴. پیامد خارجی منفی مصرف

آرتور پیگو در کتاب اقتصاد رفاه^۵ مفهوم تاثیر عوامل خارجی بر اقتصاد را که توسط مارشال مطرح شده بود، بسط داد پیگو معتقد بود که برای جبران نارسایی عملکرد بازار و پر کردن

5-Negative externalities
6-Marginal social cost
7-Marginal private cost
8-Marginal external cost
2- The economics of welfare

شکاف میان هزینه ها و یا منافع خصوصی و اجتماعی، دخالت دولت به شکل دریافت مالیات و یا پرداخت یارانه الزامی است. (بلاگ، ۱۳۷۵). کارکرد مالیات و یارانه میتواند در کنار دست نامرئی ساز و کار بازار را در رسیدن به دست نامرئی و بهینه پارتویی موفق سازد.

در کنار مالیات و یارانه، راه کارهای دیگری مانند وضع قوانین و مجوزهای آلودگی نیز از سوی اقتصاددانان برای مواجهه با آثار خارجی ارائه شده است. این راهکارها همگی مبتنی بر دخالت دولت میباشند. علت اینکه اقتصاد متعارف در مواجهه با آثار خارجی به راهکارهای دولتی روی آورده، این است که طبق این دیدگاه به علل گوناگون از جمله سواری مجانی و وجود هزینه ی مبادله، امکان حل مساله آثار خارجی با راه حل های خصوصی وجود ندارد. به همین منظور دولت باید با هدف نزدیک کردن هزینه ها یا منافع خصوصی و اجتماعی وارد شود.

پیگو در مورد تولیدات همراه با پیامد منفی، اضافه تولید نسبت به تولید کارآمد را عنوان می کند؛ که با داخلی نمودن پیامد خارجی منفی برای رسیدن به سطح کارآیی تولید، کاهش می یابد. او در مواقعی که تولیدات، فایده ای خارجی ایجاد می کنند، سطح تولید را کمتر از تولید مطلوب پیشینی می نماید؛ در اینجا سوبسید دولت می تواند افزایش تولید تا رسیدن به سطح تولید کارآمد را تضمین نماید. به همین جهت، مالیات، ابزار لازم برای تصحیح پیامدهای خارجی تلقی می شود؛ تا هزینه های خارجی را داخلی نموده و در جهت تامین کارآیی تولید در زمان حضور فایده خارجی، یارانه ارائه نماید. مقدار سوبسید، به تفاوت بین سطح تولید خصوصی و تولید مطلوب اجتماعی بستگی دارد در اینجا پیگو به موارد سوبسید (یارانه) کامل اشاره می کند که دولت، کلیه هزینه های تولید و ارائه کالاها را بر عهده می گیرد. (پژویان، ۱۳۸۱)

(۶) - پیامدهای خارجی از دیدگاه اسلام

همان طور که در ابتدای بحث مطرح شد محیط زیست و لزوم حفظ و نگه داری آن از دید اسلام بسیار مهم و مورد تاکید بوده است. در این قسمت به بررسی مهم ترین قواعد فقهی که مرتبط با آثار خارجی و لزوم جبران خسارات وارده از دیدگاه اسلام بیان شده است، خواهیم پرداخت.

۶-۱ - قاعده ی لاضرر و لا ضرار فی الاسلام

قاعده لاضرر به معنی نفی مشروعیت هر گونه ضرر و اضرار در اسلام است. قاعده لا ضرر از

قواعد مشهور فقهی است که در بیش تر ابواب فقه کاربرد دارد و مضمون آن این است که ضرر در اسلام مشروعیت ندارد و هرگونه ضرر و اضرار در اسلام نفی شده است (مشکینی، ۱۳۷۱). از این قاعده به قاعده ضرر، قاعده ضرر و ضرار، قاعده لاضرر و لاضرار و قاعده نفی ضرر نیز تعبیر می شود. از آنجا که ویژگی منحصر به فرد آثار خارجی منفی آن است که گرچه به ظاهر فرد در ملک خود تصرف می نماید اما به شکل غیر مستقیم باعث ایجاد ضرر برای فرد یا افراد دیگر می شود لذا در روایت مهمی میبینیم که شخصی به نام سمره ابن جندب درخت خرمايي داشت که در ملک شخص انصاری واقع شده بود و برای شخص انصاری مزاحمت ایجاد مینمود پیامبر اکرم (ص) به هر طریق (حتی با وعده ی درخت در بهشت) نتوانستند سمره را از استفاده ی آن درخت منصرف کنند و در نهایت فرمودند "تو مرد ضرر زننده ای هستی و اسلام با ضرر دیدن و ضرر رساندن مخالف است" و در نهایت دستور به قطع آن درخت دادند. در این روایت دیده می شود که با وجود آنکه شخص در ملک خود دست به این کار می زند اما عمل او مقید به ضرر نرساندن به دیگری شده است. اینجاست که می توان عدم ایجاد ضرر به غیر در فعالیت های اقتصادی را برداشت کرده و آنرا قیدی برای همه فعالیت ها دانست.^۱

البته بنا به سیاق روایات، اگر امکان جبران ضررهای وارد آمده توسط ضررزننده وجود داشته و وی بتواند به واسطه اذن و راضی نگاهداشتن ضرر بیننده به فعالیت خود ادامه دهد، منعی از سوی شارع صورت نگرفته است. (مصباحی مقدم و همکاران، ۱۳۸۹).

گروهی از فقهای شیعه و اهل سنت بر این باورند که: مفهوم قاعده لاضرر، حکم تکلیفی است، نه وضعی؛ یعنی ضرر زدن به یکدیگر، از دید شرع، ممنوع و حرام است و دلالتی بر بایستگی جبران ضرر و یا پیش داشتن لاضرر بر دیگر احکام شرعی و... نخواهد داشت. برخی از فقها قائل به این هستند که؛ نفی، به حال خودش باقی است. لاضرر و لاضرار به این معناست که هر کس به دیگری ضرری بزند، باید آن را جبران کند. بر اساس این دیدگاه، اگر مال کسی، از بین برود و جبرانی در برابر آن نباشد، این ضرر است و چون این ضرر، در شریعت اسلام، نفی شده است، پس باید در برابر آن تدارک و جبرانی وجود داشته باشد. اگر کسی جاهل به غبن است و مال خود را، به کم تر از ارزش واقعی آن، به دیگری فروخته، بر او ضرر وارد شده و خیار غبن که

برای او در نظر گرفته شده، برای جبران زیان اوست. فقهای شیعه، انتقادات و اشکال های بسیاری به این دیدگاه دارند. (هلیل، ۱۳۹۷).

در مساله ی محیط زیست نیز ممکن است میان دو قاعده ی لاضرر و تسلیط تعارض به وجود آید در اینصورت قاعده ی لاضرر مقدم خواهد بود چرا که اجرای این اصل در جهت تامین منافع عمومی است. در حالی که هدف از اصل تسلیط حفظ حقوق خصوصی میباشد. مثلاً اگر فردی در محدوده ی مالکیت خود به اقدامات مخرب محیط زیستی مانند آلوده کردن آب جاری یا قطع درختان پردازد به استناد اصل لاضرر باید مانع او گردید و به استناد این قاعده در صورت ورود خسارت محیط زیستی او را ضامن و مسوول دانست. (حسن زاده و همکاران، ۱۳۹۸).

۲-۶- قاعده عسر و حرج

واژه «عسر» متضاد «یسر» است و در معنای صعب، تنگ، دشوار، بدخو، مشکل، سخت و سخت شدن روزگار به کار می رود. (راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن).

این واژه در قرآن کریم، به همین معنا است، چنان که خداوند فرموده است: «فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا»، (شرح، ۵). یا «سَيَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا». (طلاق، ۷) بدین ترتیب، معنای عسر عبارت از صعوبت، مشقت و شدت است که در فارسی از آن به دشواری و سختی تعبیر می شود.

در قرآن نیز واژه حرج به معنای ضیق، تنگی، سختی به کار رفته است، چنان که خداوند می فرماید: «... مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَنْ يُّرِيدَ لِيُطَهِّرَكُمْ...» (مائده، ۹)؛ خداوند نمی خواهد شما را در تنگنا افکند ولی می خواهد شما را پاکیزه گرداند.

همانطور که مطرح شد یکی دیگر از قواعد فقهی که در صورت پذیرفتن نقش اثباتی آن در احکام شرعی می تواند در زمینه جبران خسارت ناشی از تجاوز به محیط زیست مورد استفاده قرار گیرد قاعده نفی عسر و حرج است زیرا عسر و حرجی که از به هم خوردن تعادل اکولوژیک طبیعت برای موجودات زنده و بشر پدید می آید چه بسیار مهمتر از عسر و حرجی باشد که از ناحیه افراد ایراد می گردد. بنابراین اگر رفع یا کاهش عسر و حرج با جبران خسارت ممکن باشد متجاوز به حقوق محیط زیست به جبران خسارت آن ملزم می گردد. اسلام هیچ گاه سختی و دشواری را برای افراد واجب نکرده و حتی از انسان خواسته تا در زمان مواجهه با دشواری از آن دوری نمایند و این مساله نشان میدهد که ایجاد پیامد خارجی منفی و به دنبال آن آلودگی هوا به

دلیل آنکه برای دیگران عسر و حرج ایجاد میکند و آنان را به سختی میندازد از نظر اسلام نهی شده و کسی که خسارت را ایجاد میکند ملزم به جبران میباشد.

۳-۶- اسراف و تبذیر

در معنای کلی به هر گونه تجاوز از حد و اندازه (اسراف) گفته می شود، اما غالباً این کلمه در خصوص مصرف و هزینه ها به کار می رود. تبذیر نیز به معنای ریخت و پاش است. خداوند متعال در قرآن کریم بارها از اسراف برحذر داشته است: "وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ" (انعام، ۱۴۱)

و اسراف نکنید که خداوند مسرفان را دوست ندارد!

در حدیث آمده است پیامبر از راهی عبور می کرد که یکی از یارانش بنام سعد را دید. او مشغول وضو گرفتن بود و آب زیاد می ریخت، حضرت فرمود: چرا اسراف می کنی ای سعد؟ عرض کرد: آیا در آب وضو نیز اسراف است؟ فرمود: "نعم وان كنت علی نهر جار" آری هرچند در کنار نهر جاری باشی. (نقیبی، ۱۳۸۹).

اسراف کردن از نظر دین اسلام گناه بزرگی است. و اسراف کننده هم گناهکار بوده و باید درصدد جبران عمل خود بر آید. استفاده ی بیجا و بی رویه از منابع طبیعی و یا آلودگی هایی که ممکن است در اثر اسراف در استفاده از منابع طبیعی ایجاد گشته و حقی را ضایع نماید و بدتر از آن با استفاده ی بی رویه موجبات از بین بردن منابع طبیعی را فراهم کرده و مانع استفاده ی آیندگان و افراد دیگر شود و به نوعی همانند آثار خارجی اقتصادی سبب کاهش مطلوبیت افراد دیگر گردد، از نظر اسلام گناهکار بوده و باید جبران نماید.

۴-۶- قاعده "من له الغنم فعلیه الغرم" یا خسارت در قبال منفعت

عبارت ذکر شده در مصادر حدیثی عامه و امامیه وارد نشده است، اما فحوای آن با عبارات مشابه در حدیث سعید بن مسیب از ابی هریره از پیامبر اکرم (ص) تجسم یافته است. به اعتبار این روایت از منظر شیعی خدشه ای وارد نبوده و مورد استناد قرار گرفته است. (موسوی، ۱۴۱۴ق، ص ۳۷۹؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ص ۱۲۶).

براساس این حدیث منافع (غنم) مال مورد رهن در مالکیت رهن است چرا که خسارات و مخاطرات (غرم) مال مورد رهن را متقبل میشود. (طوسی، ۱۴۰۷ق، ص ۲۵۷). همچنین برای اثبات

این قاعده به موثقه اسحاق بن عمار استناد شده است. (طباطبایی یزدی، ۱۳۸۷، ص ۵۶). و میتوان به روشنی ملازمه نفع و مخاطره را از آن برداشت نمود. (کریمی و همکاران، ۱۳۹۷). بر اساس این اصل، هر فردی که از فعالیتی بهره مند می شود، باید خسارت های ناشی از آن را نیز بپذیرد. بنابراین از آنجا که بهره برداران از محیط زیست، از جمله احداث کنندگان تأسیسات و کارخانه ها که به نوعی با بهره مندی از منابع طبیعی به تولید محصولات می پردازند، مشمول این حکم از ضمانت شرعی هستند، مکلف به جبران مافات می شوند و برای جبران ضرورت دارد که حکومت قوانینی برای این ضمان ها وضع و با ابزار حکومتی رفتار کند. فقیهان نیز باید با شناسایی موضوع، حکم ضمان چنین افرادی را بیان کنند.

همان طور که ملاحظه می شود اسلام وارد کردن خسارت به دیگران را جایز نمی داند و بر اساس قاعده ضمان وارد کننده ضرر و زیان را به جبران خسارت وا می دارد.

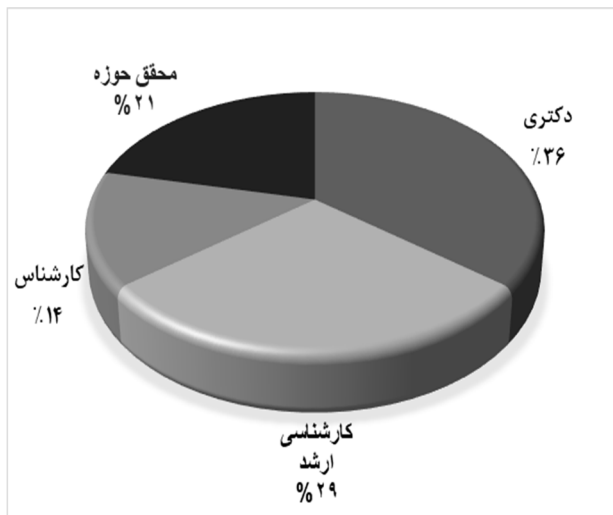
۷- فنون اجرایی پژوهش

روش کیفی به کار رفته در این تحقیق، روش «گراندد تئوری»^۱ یا نظریه داده بنیاد است. گراندد تئوری را تلاش برای یافتن نظریه ای دانسته اند که به طور استقرایی از مطالعه پدیده ای به دست می آید و نمایانگر آن پدیده است. در گراندد تئوری نظریه را باید کشف کرد، و از طریق گردآوری منظم اطلاعات و تجزیه و تحلیل داده هایی که از آن پدیده برآمده است آن را اثبات کرد. به عبارتی در گراندد تئوری تحقیق هرگز از یک نظریه مشخص شروع نمی شود که بعد به اثبات برسد، بلکه پژوهش از یک حوزه مطالعاتی آغاز می شود و از دل آن، نظریه بیرون می آید. علت انتخاب رویکرد کیفی اکتشافی این پژوهش و تلاش برای دستیابی بدون «پیش داوری» به جوابی برای سوالات تحقیق است. به عبارت دقیق تر، در این پژوهش از دل داده های به دست آمده به نتیجه-گیری نهایی رسیده و از تحمیل ایده، فرضیه و نظریه ای به تحقیق خودداری می کنیم. (مرادی آورزمانی، ۱۳۹۲)

روش های جمع آوری اطلاعات به دو صورت انجام پذیرفت که به ترتیب عبارت است از: الف) اطلاعات دست اول (مصاحبه) باید توجه داشت که مصاحبه به دست آمده برآمده از

مدیران دولتی و شهرداری و نخبگان حوزه اقتصاد، فقه و علوم اسلامی و برنامه ریزی است. (ب) اطلاعات موجود (کتابخانه، مجلات و ژورنالها فارسی و انگلیسی و منابع آرشیوی) در این پژوهش با مصاحبه گیری عمیق از ۱۵ نفر که در حوزه ی مورد بحث پژوهش حاضر فعالیت داشته اند داده های مورد نظر استخراج شده اند. با توجه به اینکه مصاحبه شونده ها، دارای مشاغل کاملا مرتبط و همچنین محقق در حوزه ی مورد مطالعه بودند در نتیجه فرایند مصاحبه گیری و در ادامه ی آن بررسی داده های حاصل از مصاحبه دارای اعتبار کافی بوده و میتوانیم به نتایج حاصل از آن اطمینان کنیم. نمودار زیر اطلاعات مصاحبه شوندهگان را نمایش میدهد

شکل ۶. اطلاعات مصاحبه شوندهگان

پس از آنکه مصاحبه ها صورت پذیرفت به تجزیه و تحلیل داده های جمع آوری شده از «مصاحبه ها» پرداخته شد. ۱۵ پاسخ که به طریق مصاحبه از خبرگان و متخصصان در سه مرحله «کدگذاری باز»، «کدگذاری محوری» و «کدگذاری انتخابی» مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت تا بر اساس آن "درخصوص پیامدهای خارجی فعالیتهای اقتصادی آلوده کننده شهر تهران و راهکارهای جبران آن" الگویی ارائه گردد.

۱-۷- کد گذاری باز

در این مرحله، مصاحبه‌ها پیاده‌سازی شده و خلاصه‌نویسی‌ها صورت گرفت. کدگذاری باز در طی مرور داده‌های جمع‌آوری شده انجام می‌شود. استراوس و کوربین کدگذاری باز را اینگونه توصیف می‌کنند «بخشی از تحلیل که مشخصاً به نامگذاری و دسته‌بندی پدیده از طریق بررسی دقیق داده‌ها مربوط می‌شود». به عبارت بهتر در این نوع کدگذاری مفاهیم درون مصاحبه‌ها طبقه‌بندی می‌شوند که به این کار مقوله‌پردازی گفته می‌شود. مقولات دارای قدرت مفهومی بالایی هستند زیرا می‌توانند مفاهیم را به دور محور خود جمع کنند». (استراوس و کوربین، ۱۹۹۰)

نتیجه این مرحله، تقطیر و خلاصه کردن انبوه اطلاعات کسب شده از مصاحبه‌ها و اسناد به درون مفاهیم و دسته‌بندی‌هایی است که در این سوالات مشابه هستند. کدگذاری باز، موضوعات و مفاهیم را از عمق داده‌ها به سطح می‌آورد. این موضوعات و مفاهیم از پرسش اولیه تحقیق و مفاهیم در ادبیات و یا واژه‌های مورد استفاده مصاحبه‌آخذ شده‌اند. در گام بعدی تلاش گردید مفاهیم مشابه و مقارن در تم‌های اصلی جای‌گیرند بر اساس اشتراکی که مفاهیم با یکدیگر داشتند، مقوله‌ها، به شکل مفاهیم انتزاعی تری استخراج شدند. پس از تهیه و تنظیم جدول مفاهیم و گزاره‌های اولیه به عنوان گام نخست تحلیل کیفی اطلاعات حاصل از انجام مصاحبه، برای تکمیل این فرآیند، مفاهیم حاصله در سطح بالاتر و تجریدی‌تر جهت دست‌یابی به مقوله‌های اصلی، گروه‌بندی شدند.

جدول زیر گزاره‌ها، مفاهیم و مقولات استخراج شده از مصاحبه‌ها را نمایش می‌دهد.

جدول ۱. گزاره ها، مفاهیم و مقوله های مستخرج از مصاحبه ها

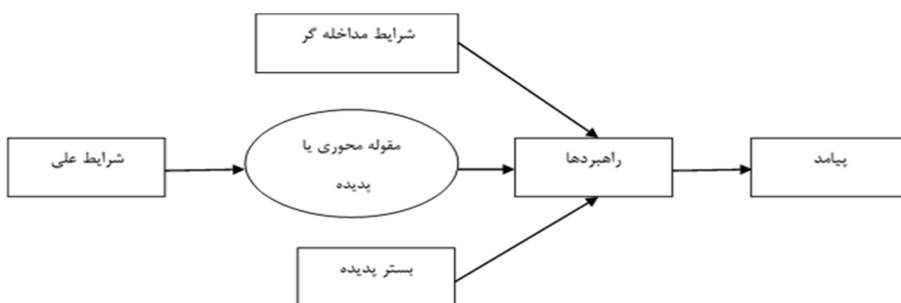
مقوله ها	مفاهیم	گزاره ها
<p>پدیده ی مرکزی یا محوری: بهره مندی از آموزه های اسلامی جهت جبران پیامدهای خارجی</p>	<p>تاکید بر اصول مورد نظر اسلام جهت حفظ محیط زیست</p>	<p>(۱) اصل لاضرر و لاضرار به عنوان مهمترین اصل جبران ضرر در اسلام</p>
		<p>(۲) توصیه به اصول اقتصادی اسلام همچون مخالفت با تبذیر و اسراف، عسر و حرج و ...</p>
		<p>(۳) تاکید بر قاعده "دیات" در جهت جبران ضرر وارده بر سلامتی افراد</p>
	<p>اهداف اقتصادی اسلامی</p>	<p>(۴) پذیرش پیشنهادات دانشگاه توسط دولت (حکومت)</p>
		<p>(۵) مشارکت جامعه علمی در طراحی چشم انداز اقتصاد اسلامی</p>
	<p>مدیریت واحد و ناظر بر جبران پیامدهای خارجی بر اساس موازین اسلامی</p>	<p>(۶) تعیین گروهی از نخبگان اقتصاد اسلامی و اقتصاد محیط زیستی از جامعه ی دانشگاهی</p>
		<p>(۷) تعیین قانون توسط دولت مبنی بر پیروی نظرات نخبگان و اجرای آن</p>
	<p>اثبات کارآمدی اقتصاد اسلامی</p>	<p>اثبات کارآمدی اقتصاد اسلامی</p>
<p>(۹) توانمندسازی فعالین اقتصادی در جهت پذیرش اهداف اقتصاد اسلامی</p>		
<p>(۱۰) پیوند بین حکومت و بخش های مختلف اجرایی و اقتصادی کشور با نخبگان حوزه ی اقتصاد اسلامی و تلاش برای قانون گذاری واحد</p>		
<p>(۱۱) اجرایی نمودن ابعاد اقتصاد اسلامی</p> <p>(۱۲) تلاش برای رفع ناهماهنگی بین حاکمیت و کارگزاران اقتصاد اسلامی</p>		
<p>جایگاه نظرات اقتصادی اسلام در سیاست گذاری</p>	<p>جایگاه نظرات اقتصادی اسلام در سیاست گذاری</p>	<p>(۱۳) مشخص شدن ابعاد و شاخصه های مورد نظر اسلام به کمک فقیهان حوزوی</p>
		<p>(۱۴) شأن و جایگاه نظرات اقتصادی اسلام در سیاستگذاری</p>
		<p>(۱۵) مساله محور شدن نظرات و دیدگاه های اقتصادی اسلام</p>
		<p>(۱۶) بهره مندی از فارغ التحصیلان بحث های اقتصاد اسلامی و افزایش کارایی مفاهیم دانشگاهی</p>
<p>توجه به رفع آلودگی هوای ناشی از پیامد خارجی شهر تهران</p>	<p>توجه به رفع آلودگی هوای ناشی از پیامد خارجی شهر تهران</p>	<p>(۱۷) ایجاد امنیت شغلی و ثبات کاری مشاغل کمتر آلوده زا</p>
		<p>(۱۸) تعطیلی فعالیتهای مضر به آلودگی محیط زیست</p>
		<p>(۱۹) پرداخت یارانه به فعالین اقتصادی که در جهت جبران پیامدهای خارجی خود عمل میکنند</p>
		<p>(۲۰) دریافت مالیات از افرادی که موجب بروز پیامد خارجی میشوند</p>

مقوله ها	مفاهیم	گزاره ها
	<p>نهادی شدن تفکر حفظ محیط - زیست در میان آحاد مردم جامعه</p>	<p>(۲۱) هم‌سویی دولت با برنامه‌های محیط زیستی در جهت نوع قانون‌گذاری</p> <p>(۲۲) جدیت در مقابله با وسایل و فعالیتهای اقتصادی مخالف محیط زیست</p> <p>(۲۳) مقابله با تخریب محیط زیست شهری</p> <p>(۲۴) روشن نمودن چشم اندازهای حفظ محیط زیست در مقابل عدم حفظ آن در ذهن افراد</p> <p>(۲۵) تلاش در جهت پیشرفت علم و فناوری برای کاهش آلودگی های شهری</p>
<p>پدیده ی علی: بهبود جایگاه اقتصاد محیط زیست</p>	<p>ارزشیابی کیفیت و نحوه ی سیاستگذاری اقتصاد محیط‌زیست تاکنون</p>	<p>(۲۶) نداشتن یک چشم انداز و برنامه راهبردی در حوزه اقتصاد محیط زیست</p> <p>(۲۷) نبود زبان و اندیشه مشترک از مفاهیم و اصطلاحات مذکور در اقتصاد محیط‌زیست</p> <p>(۲۸) منفعت طلبی و عدم توجه به حقوق نسل های آینده</p> <p>(۲۹) عدم توجه به نتایج و یافته های فعالیتهای ارزشیابی تحقیقات</p> <p>(۳۰) عدم ارتباط بین کارکردهای فعلی محیط زیستی و آموزه های اقتصادی اسلام</p>
	<p>نحوه ی مقابله با آلودگی هوای شهر تهران</p>	<p>(۳۱) ضرورت بازنگری در شیوه ی تفکیک عوامل آلوده کننده ی هوا</p> <p>(۳۲) تلاش در جهت توسعه ی متوازن در جهت کاهش آلودگی هوای شهر تهران</p> <p>(۳۳) نقد عملکرد های گذشته و تبیین نکات منفی و مثبت آنها</p> <p>(۳۴) تعیین نقشه راهی کارآمد برای آینده</p> <p>(۳۵) ایجاد فرصتی برای نظر سنجی جهت آگاهی از سطح درگیری جامعه به دلیل آلودگی</p> <p>(۳۶) ایجاد ساختار و تشکیلات لازم برای اجرای برنامه های توسعه ی شهری</p>
<p>پدیده راهبردی: دستیابی به توسعه ی متوازن اقتصاد محیط زیستی اسلامی</p>	<p>تقویت انگیزه در فعالین اقتصادی در جهت جبران پیامدهای خارجی فعالیت هایشان</p> <p>توسعه ی بخش علم و فناوری و تکنولوژی جهت کاهش آلودگی</p>	<p>(۳۷) اعطای تسهیلات توسط دولت</p> <p>(۳۸) تلاش برای افزایش سطح آگاهی مردم نسبت به گناه داشتن ایجاد پیامدها</p> <p>(۳۹) ایجاد کارگاه ها و جلسات برای بررسی فناوری های موثر و کارآمد</p> <p>(۴۰) تعیین گروهی جهت تحقیق و بررسی موضوع در کشورهای پیشرفته</p> <p>(۴۱) ایجاد فشار توسط دولت مبنی بر بهبود تجهیزات بنگاه های اقتصادی ایجاد کننده ی پیامدهای خارجی به جای اخذ</p>

مقوله ها	مفاهیم	گزاره ها
		<p>مالیات</p> <p>۴۲) بهره مندی از دانش نخبگان و نظر سنجی از آنان در حوزه ی مهندسی و تکنولوژی</p> <p>۴۳) توسعه ی علم و فناوری کشور با محوریت آموزه های اسلامی</p>
	<p>مقابله با عوامل مخالف جهت-گیری های اقتصادی اسلام</p>	<p>۴۴) همراه ساختن مدیریت اجرایی با شاخصه های اقتصادی اسلام</p> <p>۴۵) فرهنگ سازی</p>
<p>چالشهای تحقق آموزه های اقتصادی اسلام در کاهش پیامدها</p>	<p>آشکار شدن جایگاه پیامدهای خارجی در میان فعالین اقتصادی</p>	<p>۴۶) آشنایی سیاست گذاران و فعالان با واژه ی پیامد خارجی</p> <p>۴۷) بررسی انواع پیامدهای خارجی ناشی از عملکرد هر بنگاه</p> <p>۴۸) شانه خالی کردن بنگاه های اقتصادی از جبران پیامدهای خارجی</p>
	<p>بیدار سازی وجدان عمومی در جهت جبران پیامدهای خارجی</p>	<p>۴۹) نفی منفعت طلبی شخصی و توجه به حقوق سایر افراد</p> <p>۵۰) بینش جمعی و همگرایی بین حکومت و فعالان اقتصادی</p> <p>۵۱) ایجاد فرهنگ اخلاقی حرفه ای در میان فعالین اقتصادی</p>
	<p>به کار گیری الگوی حفظ محیط زیست شهری</p>	<p>۵۲) بهره مندی از اقتصاد اسلامی در کنار اقتصاد سبز جهت حفظ محیط زیست</p>

۲-۷- کدگذاری محوری

کدگذاری محوری، فرآیند ربط دهی گزاره ها به مفاهیم، و پیوند دادن مفاهیم در سطح ویژگی ها و ابعاد است. این کدگذاری، به این دلیل «محوری» نامیده شده است که کدگذاری حول «محور» یک مفهوم تحقق می یابد در این مرحله، مفاهیم، ویژگی ها و ابعاد حاصل از کدگذاری باز، تدوین شده و سر جای خود قرار می گیرد تا دانش فزاینده ای در مورد روابط ایجاد گردد (لی، ۲۰۰۱، ص ۴۹)

شکل بالا در حقیقت الگوی پارادایم را نمایش می‌دهد که حول یک پدیده ی مرکزی یا محوری جریان داشته و روند شکل گیری مدل نهایی تحقیق را نمایش می‌دهد در ادامه به تبیین موارد موجود در این الگو بر اساس مفاهیم پژوهش می‌پردازیم.

۱-۲-۶- شرایط علی

شرایط علی باعث ایجاد و توسعه پدیده یا مقوله محوری می شوند. و حضور این بخش در رشد و کارآمدی پدیده مرکزی حائز اهمیت است در میان تم های استخراج شده در این پژوهش محور بهبود جایگاه اقتصاد محیط زیست نقش شرایط علی را ایفا مینماید. انتخاب این محور به این علت است که تا زمانی که جایگاه فعلی اقتصاد محیط زیست ارتقا پیدا نکرده و مفاهیم اولیه و ابتدایی آن شکل نگرفته است بهره مندی از مفاهیم اسلامی نمیتواند کارایی حداکثر خود را نمایش دهد.

۲-۱-۶- مقوله محوری یا مرکزی

با توجه به اینکه محور و موضوع اصلی این پژوهش و دغدغه ی اصلی پژوهشگران و هدف نهایی آن، استفاده از اصول اقتصاد اسلامی و تلاش جهت اثبات کارایی آن در جبران پیامدهای خارجی است، لازم است پدیده ی مرکزی و محوری بهره مندی از اقتصاد اسلامی جهت جبران پیامدهای خارجی عنوان گردد.

۳-۱-۶- شرایط مداخله گر: عوامل دخیل در اجرا و تحقق راهبرد

شرایط مداخله گر عواملی هستند که در اجرای خط مشی برنامه های اقتصاد محیط زیستی - اسلامی تاثیر گذار است. عواملی که در تحقیق حاضر نقش عوامل مداخله گر را ایفا می کنند عبارتند از: نقش نظارتی نهادهای مرتبط، سیاستهای اجرایی و اعتماد و اطمینان به کارایی اقتصاد اسلامی

۴-۱-۶- بستر حاکم: زیرساختها

به شرایط خاصی که برکنشها و تعاملات تاثیر می گذارند، بستر گفته می شود. این شرایط را مجموعه ای از مفاهیم، مقوله ها یا متغیرهای زمینه ای تشکیل میدهند و در الگوی معرفی شده عبارتند از: منابع مالی و منابع انسانی و ارتقای سطح فناوری و تکنولوژی

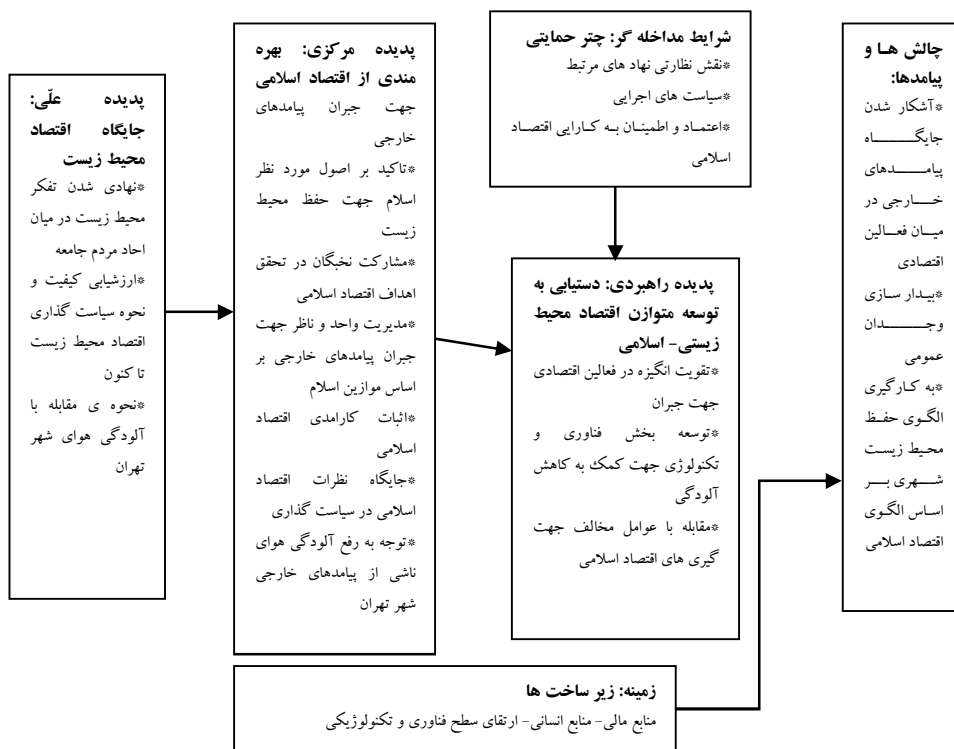
۵-۱-۶- کنشها و تعاملات یا راهبرد

کنش ها و تعاملات بیانگر رفتارها، فعالیتها و تعاملات هدف داری هستند که در پاسخ به مقوله محوری و تحت تاثیر شرایط مداخله گر و زمینه ای، اتخاذ می شوند. به این مقوله ها راهبرد نیز گفته می شود. که در تحقیق حاضر عبارت است از دستیابی به توسعه ی متوازن اقتصاد محیط زیستی اسلامی قطعا با در نظر گرفتن بهبود جایگاه محیط زیست و رشد و بالندگی اقتصاد اسلامی در مرتفع سازی پیامدها میتوان به کمک شرایط زمینه ای (زیرساختی) و مداخله گر (چتر حمایتی) بتوان راهبرد توسعه متوازن الگویی محیط زیستی- اسلامی را به دست آورد.

۶-۱-۶- پیامدها: نتایج تصمیم گیری

برخی از مقوله ها بیانگر نتایج و پیامدهایی هستند که در اثر اتخاذ راهبردها به وجود می آیند. در پژوهش حاضر، رخداد نتایج تصمیم گیری شامل آشکار شدن جایگاه پیامدهای خارجی در میان فعالین اقتصادی ، بیدار سازی وجدان عمومی در جهت جبران پیامدهای خارجی و به کار گیری الگوی حفظ محیط زیست شهری بر اساس الگوی اقتصاد اسلامی است. که میتواند نوید بخش تغییرات اساسی و همه جانبه باشد.

نمودار زیر موارد ذکر شده را در قالب یک الگوی پارادایمی مطرح مینماید.

۳-۶- کدگذاری انتخابی (مرحله نظریه پردازی)

کدگذاری انتخابی عبارتست از فرآیند انتخاب دسته بندی اصلی، مرتبط کردن نظام مند آن با دیگر دسته بندی ها، تأیید اعتبار این روابط، و تکمیل دسته بندی هایی که نیاز به اصلاح و توسعه بیشتری دارند.

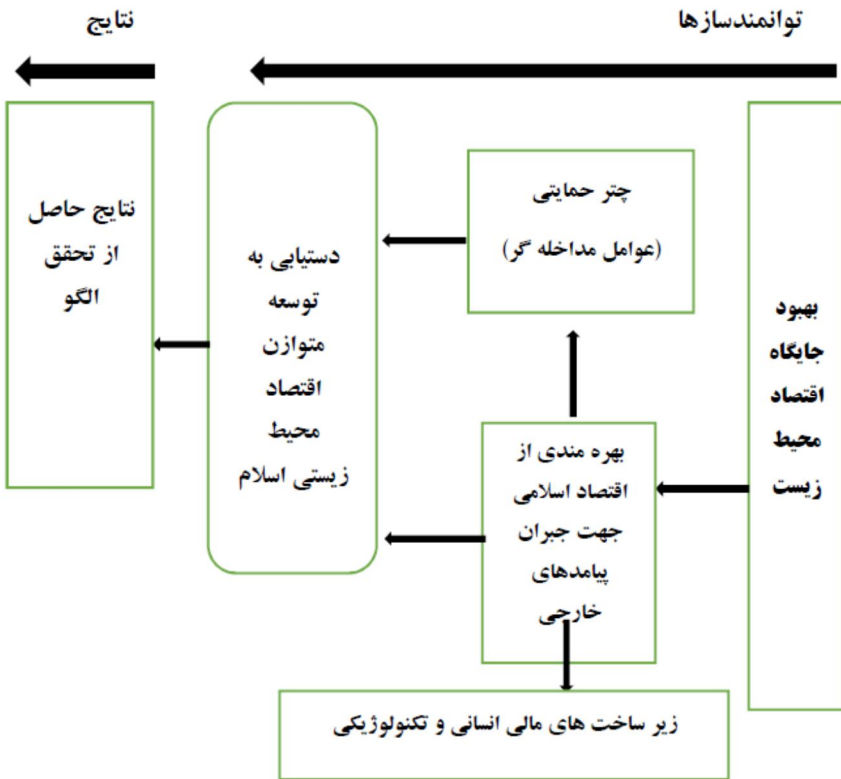
در این مرحله به تجزیه و تحلیل کلی و ادغام کردن شرایط مختلف پرداخته می شود که در کدگذاری محوری به آنها اشاره گردید. در کدگذاری انتخابی تلفیق داده ها اهمیت زیادی داشته و در رهیافت نظام مند برای آن رویه های مطرح می شود از جمله، بکارگیری یک روایت بر اساس روابط الگوی پارادایم.

به عبارت بهتر در کدگذاری انتخابی که مرحله اصلی نظریه پردازی به شمار می رود، مقولات بایستی به طور منظم به یکدیگر مربوط شوند. کدگذاری انتخابی بر اساس نتایج کدگذاری باز و کدگذاری محوری، مرحله اصلی نظریه پردازی است. به این ترتیب که مقوله محوری را به شکل نظام مند به دیگر مقوله ها ربط داده و آن روابط را در چارچوب یک روایت ارائه کرده و مقوله هایی را که به بهبود و توسعه بیشتری نیاز دارند، اصلاح می کند. (مرادی، ۱۳۹۷)

پس از آنکه مرحله ی کدگذاری انتخابی انجام گردید. توانستیم به کمک مفاهیم استخراج شده الگو و مدل تحقیق را بیان کرده و بر اساس الگو و مدل به بررسی پیشنهادات و نتایج حاصل از تحقیق فوق نایل آییم.

الگوی مورد نظر پژوهش حاضر دارای دو بخش اصلی است. بخش اول «توانمندسازها» و بخش دوم «نتایج» است. توانمندسازها، منجر به اجرای هدف اصلی پژوهش یعنی کارآمدی بحث اقتصاد اسلامی در زمینه ی پیامدهای خارجی می شود و نتایج، آنچه را که نهادهای اجرایی و سیاست گذاری از این الگو بدست می آورند. را نمایش می دهد نتایج بر اثر حمایت توانمندسازها بدست می آیند و توانمندسازها با گرفتن بازخورد از نتایج بهبود می یابند. هریک از بخش های توانمندسازها و نتایج دارای معیار هایی هستند که این معیار ها حاوی زیر معیارهایی خواهند بود همانگونه که در شکل زیر به عنوان مدل نهایی و پیشنهادی پژوهش مشخص است، الگو دارای دو بخش است. «توانمندسازها» و «نتایج».

شکل ۷. مدل نهایی تحقیق

با توجه نتایج تحقیق می‌توان گفت که مهمترین ابعاد الگوی اقتصاد محیط‌زیست- اسلامی در جهت جبران پیامدهای خارجی و از جمله آلودگی های هوای کلان شهرهایی همچون تهران بر چهار استوانه استوار است:

۱. بهبود جایگاه اقتصاد محیط زیست
۲. بهره مندی از آموزه های اقتصادی اسلام جهت جبران پیامدهای خارجی
۳. چتر حمایتی با عوامل مداخله گر
۴. ایجاد زمینه یا زیرساخت

چهار معیاری که ذکر گردید در واقع عواملی هستند که میتوانند موجبات توانمندی کشور را با بهره برداری از موازین اسلامی و شرعی در جهت جبران پیامدهای خارجی و کاهش آلودگی

های ناشی از آن فراهم آورده و نتایج مفیدی که در الگو مطرح شد را اکتساب نمایند... همانطور که از بررسی مدل تحقیق متوجه میشویم برای دستیابی به نتایج مورد نظر نیازمند توسعه ای متوازن و همه جانبه در بخش های مختلف موضوع مورد نظر هستیم. نگاه کوتاه مدت و تک بعدی نمیتواند به موفقیت چشمگیری منجر شود. لازم است برای رسیدن به یک هدف همه ی ابعاد و معیارها و زیر معیارهایی که موثر هستند، سنجیده شود و به عنوان یک توانمند ساز مورد استفاده قرار گیرد.

پیشنهادات تحقیق

الف. در بخش مقوله ی محوری بهره مندی از آموزه های اسلامی جهت کاهش پیامدهای خارجی اقتصادی

۱. کلیه مراکز تصمیم گیری و سیاستگذاری کلان محیط زیستی در جمهوری اسلامی تحت نظارت عالی و مدیریت راهبردی نهادی عالی با محوریت اصول اقتصادی اسلام به عنوان مجری و ناظر بر اجرای خط مشی های اقتصاد محیط زیستی قرار گرفته و اعتبارات در نظر گرفته شده برای آنان در جهت سیاستگذاری های اصلی و تعیین شده از سوی همین نهاد هزینه گردد. این نکته موجب نظم، عدم پراکندگی و هرج و مرج و مشخص بودن تکلیف نهادها و مراکز تصمیم گیری در مصرف اعتبارات مالی و نیز هدایت همه امکانات به سوی هدفی معین و مشخص شده و از تضاد و تقابل در همه ابعاد جلوگیری می نماید.

۲. تغییر و تحول نقش دستگاه های مجری به ویژه در عرصه سیاستگذاری اقتصاد می تواند در هدایت و برنامه ریزی و تبدیل آن به مدیریت راهبردی اقتصاد اسلامی نقش مهمی ایفا نماید. این امر به معنای عدم مشارکت مردم و بخش خصوصی نیست بلکه به این معنا هست که همه چیز می بایست تحت یک مدیریت واحد قرار گیرد و مدیریت راهبردی سیاست های کلی را ابلاغ نماید.

۳. باید دولت شرایط و امکانات لازم جهت فرهنگ سازی و آشنایی فعالان اقتصادی حوزه ی محیط زیست با موازین اسلامی محیط زیست فراهم آورد. آنچه از مصاحبه ها به صورت قطعی محرز شد عدم آشنایی فعالان اقتصادی با مفاهیم مهمی همچون قاعده ی لاضرر و لزوم جبران ضرر، بود. پیشنهاد میشود در هنگام اعطای مجوز شروع فعالیت اقتصادی آلوده کننده جلساتی

تحت آموزش و توجیه افراد به صورت اجباری ایجاد گردد
۵. شناسایی مشاغل آلوده کننده و ایجاد کننده ی پیامد خارجی شهر تهران و تبیین گناهکار بودن آنان و الزام آنان به جبران پیامدهای منفی ای که ایجاد کرده اند.

ب. در بخش بهبود جایگاه اقتصاد محیط زیستی

۱. ارتقای بخش فناوری و بهبود تکنولوژی وسایل حمل و نقل عمومی و جدیت در متوقف سازی خودروهای شخصی که مسبب آلودگی هوای شهر میگردند.
۲. ارائه ی یک برنامه ی منسجم و راهبردی و ایجاد یک چشم انداز نوید بخش در عرصه ی اقتصاد محیط زیست.
۳. تبیین موضوع توسط صدا و سیما مبنی بر این که حقی که در حال زوال است در حقیقت برای آیندگان بوده و افراد از نظر اخلاقی و شرعی در قبال آن ضامن هستند

ج. در بخش عوامل مداخله گر و زمینه ای

۱. به کارگیری اقتصاد سبز در بهبود آلودگی هوای تهران

منابع

- قرآن
- نهج البلاغه
- ابراهیمی سالاری، تقی و صالح نیا، نفیسه و لشکری پور، فاطمه، (۱۳۹۲)، بررسی جایگاه محیط زیست در اسلام و نقش آن در توسعه پایدار، اولین همایش ملی و تخصصی پژوهش های محیط زیست ایران، همدان،،،، <https://civilica.com/doc/238612>
- بزرگ نژاد عبدالرضا، شریف زاده فتاح، (۱۳۹۵)، مطالعه و بررسی تاثیر اجرای خط مشی های آموزش عالی کشور با توجه به ارزیابی برنامه های سوم و چهارم و پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران بر عملکرد وزارت علوم و تحقیقات و فناوری، مجله پژوهش در نظام های آموزشی، دوره ۱۰، شماره ۳۳
- بلاگ، مارک، (۱۳۷۵)، اقتصاددانان بزرگ قبل از کینز، غلامعلی فرجادی، ص ۱۹۳-۱۹۵، بی جا، و ثقی
- بنسون، جان، (۱۳۹۳) اخلاق محیط زیست مقدمات و مقالات، ترجمه عبدالحسین وهاب زاده، نشر جهاد دانشگاهی مشهد، ج ۲.

- پژوهان، جمشید، (۱۳۸۱)، اقتصاد بخش عمومی (هزینه‌های دولت)، ص ۱۹-۲۰، تهران، جنگل
- توحیدی نیا، ابوالقاسم. (۱۳۸۳). اخلاق، اقتصاد و محیط زیست. دوفصلنامه جستارهای اقتصادی، (۲۱)، ۱۶۰-۱۷۹.
- حسن زاده، حسن، ادیبی مهر، محمد، داداش نژاد دلشاد، داوود، باقی زاده محمد جواد، (۱۳۹۸)، نقش قاعده فقهی لاضرر در مدیریت بحران های محیط زیستی، فصلنامه علمی آموزش محیط زیست و توسعه پایدار، سال هفتم، شماره ۳.
- حسینی، سید عقیل، رعنائی، علیرضا، (۱۳۹۸)، معرفت اقتصاد اسلامی سال دهم شماره ۲ (پیاپی ۲۰) دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم، (۱۳۸۹)، فقه و علوم وابسته، فصلنامه شماره ۵۹.
- زمان زاده، حمید، (۱۳۸۸)، مساله تنظیم بهینه آثار خارجی در دولت - بازار آیا آثار خارجی، وجود دولت را ضروری می سازد؟، روزنامه ی دنیای اقتصاد شماره ۱۹۶۰.
- شاکری، عباس (۱۳۹۳). اقتصاد خرد ۲: نظریه ها و کاربردها، نشر نی
- طباطبایی یزدی، محمد کاظم، (۱۳۸۷)، حاشیه المکاسب، قم، موسسه اسماعیلیان
- طبرسی، فضل بن حسن؛ بهشتی، احمد؛ رازی، محمد؛ رسولی، هاشم؛ ستوده، رضا؛ صحت، علی؛ ... کاظمی، علی. (بی تا). ترجمه تفسیر مجمع البیان (ج ۲). تهران - ایران: فراهانی.
- طوسی ابوجعفر، محمد بن حسن، (۱۴۰۷)، الخلاف، ج ۲. مصحح: علی خراسانی و همکاران. قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه ی علمیه ی قم.
- فراهانی فرد، سعید (۱۳۸۵). محیط زیست مشکلات و راه های برون رفت آن از منظر اسلام، نشریه اقتصاد اسلامی سال ششم، - شماره ۲۲.
- فرجی دیزجی، سجاد، (۱۳۹۷)، تئوری اقتصاد خرد، چ پنجم، تهران، فوژان
- فیض کاشانی، ملا محسن، (۱۳۸۶)، تفسیر صافی، مترجمان: عبدالرحیم عقیقی بخشایشی، محمد بن شاه مرتضی فیض کاشانی، ج ۵، نشر نوید اسلام
- قربانی، ساره، صالحی، اسماعیل، فریادی، شهرزاد، جعفری، حمیدرضا، (۱۳۹۸)، ارزیابی عدالت محیط زیست در شهر تهران مبتنی بر توزیع فضایی آلودگی هوا و صدا، نشریه جغرافیا و پایداری محیط، ۹، (۳).
- گرمی، محمد حسن، گودزی، سعید، (۱۳۹۶) نشریه معرفت اقتصاد اسلامی، سال نهم شماره ۱
- کریمی، عباس، صادقی راد، الهام، تقی زاده ابراهیم، (۱۳۹۷)، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره دهم، شماره اول.
- کوهن، میشل (۱۳۸۴)، جایگاه زباله در نظم نوین جهانی، سیاحت غرب، ش ۲۱.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، (۱۳۸۳)، بحار الانوار، ج ۶۳، دارالکتب الاسلامیه
- مختاری ملک آبادی، رضا (۱۳۹۱). تحلیل بر آلودگی های زیست محیطی شهری. شهرداریها ۴۶، وزارت کشور سازمان شهرداریهای کشور، سال چهارم، اسفند.
- مدنی زاده، علی، (۱۳۹۳)، آثار خارجی، جزوه ی آموزشی دانشکده مدیریت و اقتصاد دانشگاه صنعتی شریف

- مرادی آوزمانی، علیرضا، ۱۳۹۳، گراند تئوری، <http://chekonim.blogfa.com/1392/11>
- مرادی، محسن، (۱۳۹۷)، کدگذاری داده‌ها در نظریه پردازی داده بنیاد، مدرسه پژوهش کمی و کیفی، آکادمی تجزیه و تحلیل نرم افزار ایران
- مشکینی، شیخ علی، (۱۳۷۱)، اصطلاحات الأصول و معظم أبحاثها، نشر الهادی، قم، چ پنجم.
- مصباحی مقدم، غلامرضا، رضایی، محمد جواد، موحدی بکظرم، مهدی (۱۳۸۹). تحلیل نحوه مواجهه با آثار خارجی منفی از منظر اقتصاد اسلامی، دوفصلنامه علمی - تخصصی مطالعات اقتصاد اسلامی سال دوم، شماره دوم - بهار و تابستان. صص ۹۸-۶.
- موریس، اس. چارلز؛ فلیس، اون. آر. (۱۳۸۵)، تحلیل اقتصادی نظریه و کاربرد، (اقتصاد خرد)، ترجمه حسن سبحانی، چ هفتم، تهران، دانشگاه تهران.
- موسوی، سید مرتضی علی بن حسین، (۱۴۱۴)، المسائل الناصریات، تهران، رابطه الثقافه و العلاقات الاسلامیه.
- میعادی، زهرا (۱۳۹۹)، عوامل آلودگی هوا چیست و راه های مقابله با آن کدام است؟، <https://www.isna.ir/news/99080100085/>
- نقیبی، ابوالقاسم (۱۳۸۹). محیط زیست و حقوق آن از منظر قرآن کریم، ر.ک.ک به سایت <https://www.mehrnews.com/news/1136187/> محیط - زیست - و - حقوق - آن - از - منظر - قرآن - کریم
- هلیل، اسحاق و چراغی سیوکی، رضا، (۱۳۹۷)، بررسی قاعده لاضرر از دید فقها، نخستین جشنواره تالیفات علمی برتر علوم انسانی اسلامی جایزه ویژه علامه جعفری.
- یثربی، علی محمد، رضایور آکردی، محمد علی، (۱۳۹۶)، بررسی مبانی تحلیل اقتصادی حقوق مالکیت؛ با تأکید بر مفهوم تأثیرات خارجی، مجله حقوق تطبیقی، دوره ۸، ش ۱.

- Lee, J. (2001), A Grounded Theory: Integration and Internalization in ERP Adoption and Use, Unpublished Doctoral Dissertation, University of Nebreska, In Proquest UMI Database.
- Strauss, Anselm L., & Corbin, Juliet (1990), Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques, Sage
- Baksi, S. & P. Bose. (2010). Environmental Regulation in the Presence of an Informal Sector. Working Paper Number: 2010-03, Department of Economics, The University of Winnipeg
- Delucchi, A. Mark and R. Donald McCubbin, 2010, External Costs of Transport in the U.S., working paper, Institute of Transportation Studies
- Smith, Adam, 1937, An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, New York, the Modern Library.